

PREHISTORIJSKE GRADINE I NJIHOVA ZAŠTITA

DIE PRAHISTORISCHEN BURGEN UND DAS PROBLEM IHRER ERHALTUNG

Malo je krajeva u Bosni i Hercegovini gdje se neće naići na manje ili više lokaliteta sa nazivom »Gradina«, ili nešto izmjenjenim varijantama istog toponima, kao na primjer: »Grad«, »Gradac«, »Gradište« i slično.

Na većini takvih lokaliteta, kriju se još i danas — u većem ili manjem broju — ostaci materijalne kulture prethistorijskih stanovnika naše zemlje, a u prvom redu starih Ilira.

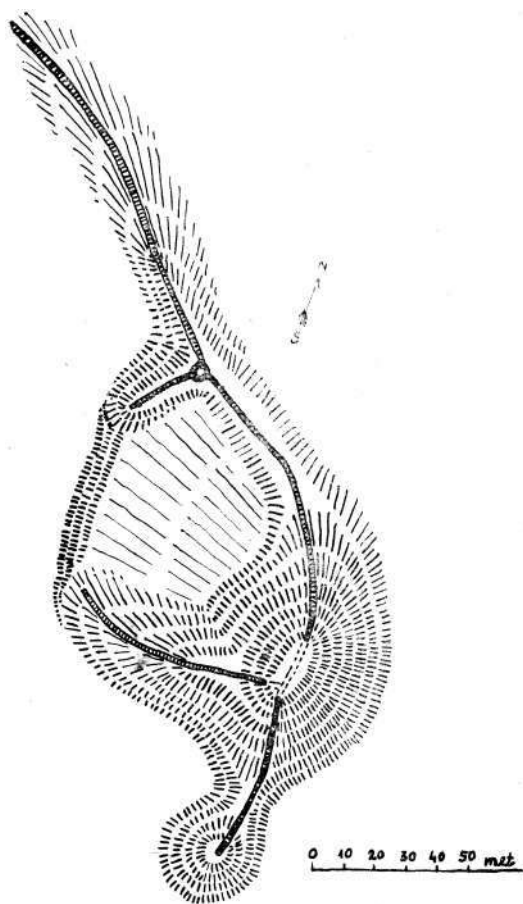
Na njihovom sistematskom istraživanju u Bosni i Hercegovini radilo se donekle između 1890 i 1900 godine, no sa dosta skromnim rezultatom, tako da ih danas poznajemo tek u općem, pretežno topografsko-morfološkom pogledu. Pa i na temelju tih oskudnih podataka mogu se dobro razlikovati izvjesni tipovi gradina, zapravo izvjesne skupine tipski srodnih gradina. Svakako se može pretpostaviti da je i u njihovom oblikovanju mogla postojati razvojna linija od jednog tipa ka drugome, no ova raznolikost nije i ne može biti čisto kronološkog karaktera, uslovljena razvojem životnih uslova, ratne vještine i drugih odlučujućih faktora u toku posljednjeg prethistorijskog milenija. Skupine tipski srodnih gradina pokazuju u dobroj mjeri regionalni karakter, uslovljen geološkom građom tla, no, možda i potrebama, pa i navikama pojedinih plemenskih skupina, koje su također uticale na njihov oblik. (Sl. 1).

Istraživanjem, odnosno prikupljanjem podataka o gradinama svojedobno se u priličnoj mjeri pozabavio Vaclav Radimsky, dugogodišnji rudarski satnik u Bosni i Hercegovini, a ujedno i arheološki saradnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. On je u toku svog rada obišao i opisao veći broj gradina, kojima je, međutim, prilazio više pod dojmom tada aktuelnih rezultata istraživačkih radova drugih arheologa na teritoriji Česke i Moravske. Poslije njegove smrti (1894 godine) susrećemo na ovom poslu Franju Fialu, kustosa muzeja, ali i ovaj kratko iza njega (1897. godine) umire. Dr Ć. Truhelka, Vejsil Ćurčić, M. Mandić i još neki arheolozi tek se djelomično bave ovim problemom, a od dr-a Truhelke posjedujemo, nažalost, malu, ali ipak dosada jednu od najboljih analiza naših gradina, u Glasniku Zemaljskog muzeja za 1891 godinu, str. 306—315,

Istraživanje gradina čini za arheologa izvjesne teškoće u ocjeni nalaza s obzirom na preturenost kulturnih slojeva, što je ovdje česta pojava. Ako uzmemo u obzir da su Iliri u našim krajevima ostavili veliki broj grobova sa, pokadkad, mnogim, za poznavanje njihove materijalne kulture vrijednim priložima, onda ćemo razumjeti zasto koji je nastao u istraživanju gradina onda kada su pijucima na Glasincu, pa u dolini Une i Sane, izneseni na svjetlo dana brojni predmeti, iz netaknutih grobova. Prilozi groba čine zatvorenu cjelinu, naučnu jedinicu — da je tako nazovemo — što je za istraživača daleko značajnije u odnosu na stratumski, dakle i kulturno izmješani pa — prema tome i u velikoj mjeri nesigurni materijal sa gradina.

Tako bi se donekle mogla objasniti tišina koja je u istraživanju gradina nastala poslije smrti Radimskog i Fiale.

Gradine su, bez izuzetka, položene na manjim uzvisinama, koje se ili kao samačka brda uzdižu iznad dolina, ili se kao izdanci bregova jednom stranom drže brijega iz kojega su izrasle, dok ostalim dijelom kao jezičci strše prema dolini ili klancu. Njihova relativna visina je različita, a kreće se između 25 i 100 metara, no najčešće između 50 i 70 metara. Za njih je karakterističan dominantan položaj u odnosu na prostor ispred ili oko sebe. Pristranci su, izuzev jednoga, uvijek strmi, pa već i po prirodi teško pristupačni za uzlaz na zaravanak. Ulaz je obično položen na strani sa najpodesnijim prilazom, dakle u pravcu sedla kojim se gradina obično povezuje s matičnim brdom i na koga se i sama naslanja. Prostor za nastavanje obično se nalazi na zaravanku uvrh brijega. Njegova veličina ovisi o datim mogućnostima, no ne prelazi dužinu od kojih 70 do 100 metara, sa dosta manjom širinom, izuzev okrugle i oble tipove. Ako se dogodi da terenske prilike dozvoljavaju i formiranje većeg prostora, onda si sami stanovnici, podizanjem nasipa, odjeljuju od datog prostora onoliko koliko im je dovoljno za potrebe komune. Primjer takvog slučaja je Gradina u Donjim Vrtočama, srez drvarski (Sl. 2). Nađe se, dakako, i sasvim malih gradina, kao što je Vrletnica nedaleko sastava Ukrina u Dragolovcima, ili pak Crkvina na ušću Usore kod Doboja. Tome na-

Sl. 1 Vidoška Gradina kod Livna — topografska skica prema Radimskom. Tumulus kolosalnih razmjera uklopljen u sistem odbranbenih nasipa, tipičan je za gradine na nekadašnjem području Delmata. Zidovi koji teku zo sljemenu nasipa izgrađeni su u kasnije, rimsko doba. (Vidi još i sl. 9)

protiv Gradina na Vrsniku (Stolac) zauzima veliki ovalan prostor od preko 300 met. dužine veće osi. Orijentacija prema stranama svijeta ne igra nikakvu ulogu, jer je njihov položaj unapred određen konfiguracijom terena.

Boraveći na gradinama, čovjek uvijek zapaža težnju njezinih stanovnika za osiguranjem naselja prvenstveno prirodnim zaklonima, koji se tek u izvjesnoj mjeri pojačavaju umjetnim napravama. To je sasvim normalan pojav kod prethistorijskog čovjeka, koji je i u drugom pogledu bio u mnogočemu ovisan o darovima prirode.

Većina gradina smještena je po rubovima većih polja, a na pristrancima bregova koji ih okružuju. Među velikim brdima, i u prostoru za kojega se ne pruža pogled na udaljeni kraj, gradine su vrlo rijetke, i gotovo ih nema. Prikrajci Kupresa, Glasinca, Duvanjskog, Livanjskog i drugih polja, pa bogatih pašnjaka na Vlašiću, konačno i većih dolina rijeka, upravo su načičkani gradinama, čijem se pogledu ne može oteti ni jedan zakutak. U želji da bi bili što bliže polju, dakle i podlozi svog

ekonomskog prosperiteta, njihovi su ih osnivači nasadili upravo na ivicama prvih bregova, imajući u vidu strateško osiguranje naselja.

Naročito su gradinama bili osigurani prolazi i klanci, kao što su Ravanjska Vrata na Kupresu, prodor Željeznice u Sarajevsko Polje, klanac između Ivan-polja i Glasinca, pa niz drugih sličnih mjesta.

Geološka građa tla igrala je, kako izgleda, izvjesnu ulogu pri izboru mjesta za formiranje naših prethistorijskih gradina, budući da neke geološke formacije uslovljavaju ponekad i sebi svojstvenu plastiku tla. U najviše slučajeva podlogu gradina čini vapnenac, koji se — neotporan prema uticaju vode, — često puta formira erozijom u oblike pogodne za zaštitu u uslovima tehničkog napretka prethistorijskog čovjeka. Iliri, međutim, nikada nisu sjedali na goli kameni krš, nego uvijek na zemljano tle, koje je, u većoj ili manjoj debljini, prikivalo takav brijeg. Kvalitet zemlje je također bio odsudan, i mi njihove ostatke danas nalazimo ponajčešće u masnijim vrstama (terri rossi, glini i ilovači), no, ni u kom slučaju na pijesku ili zemlji pjeskulji.

U rjeđim slučajevima mogu se naći i gradine sa drugačijom geološkom podlogom. Tako je, na primjer, Gradina iznad sastava Ukrina u Kulašima situirana na serpentinskom brijegu, no veličina zaravanka sposobnog za nastavanje bila je suviše malena za razvoj veće naseobine.

Kulturni slojevi na gradinama obično se pokazuju kao primarna zemlja bez naglašenog tamnijeg koloriranja koje se stvara usljed organskog truleža, i inače je stalna pojava na većini drugih vrsta arheoloških lokaliteta. Metalni, keramički i drugi predmeti leže ponajčešće raspoređeni u zemlji i čine većim dijelom dojam kao da se ovdje nalaze u sekundarnom položaju, lišeni svih drugih popratnih pojava, karakterističnih za ovu vrstu ostataka prošlosti.

Hercegovačke gradine čine nam se danas više kao goli krš, uslijed općepoznatih prilika, specifičnih za ovaj kraj. Nekada su gradine, kao i dobar dio Hercegovine, bile prekrivene manje ili više debelim slojem zemlje, ali su uništavanjem šumati pokrivači izaprani do u samu dolinu, daleko od prvobitnog položaja (Gradina u Klepcima i Čapljini), dok je tek neznatni dio predmeta ostao sačuvan u škripovima na padinama brijega.

U vrlo rijetkim slučajevima gradine su smještene na golim stijenama, kao što je slučaj sa Visuč-gradom kod Drvara, no i na tom je mjestu zemljeni pokrivač zaravanka bio svojedobno nesumnjivo deblji nego danas.

Arhitektura gradina, što se tiče njenih tehničkih osebina, u priličnoj je mjeri skromna, gledajući je iz perspektive njoj teritorijalno i vremenski bliske antičke arhitekture. Iliri nisu poznavali ni opeku ni žbuku, da spomenemo samo ta dva elementa. Grubo pritesavanje kamena za

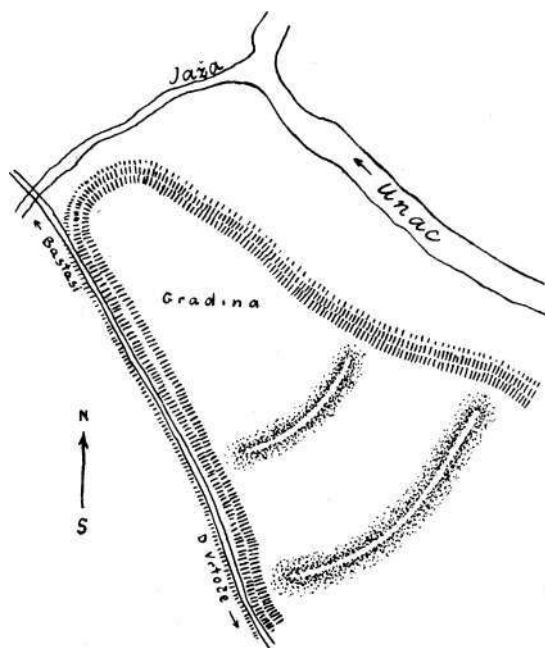
dobivanje oblika pogodnih za kakve-takve zidove, zapaženo je tek u iznimnim slučajevima, kao na Pogancu na Kupresu, Velikoj Gradini kod Bjelosalića na Glasincu, a djelomično na Gradu iznad Ravnog na Kupresu.

Na velikom broju gradina danas više nema tragova zida, pa izgleda da je za njihovo osiguranje služila ograda od kolja (palisada), koja je, inače kratkog vijeka, u međuvremenu potpuno upropaštena.

Dosta često, međutim, susrećemo na gradinama zagonetne arhitektonske objekte, koji bi se mogli nazvati međašnjim gromiama (limitnim tumulima). Dr Josip Korošec (Gl. Z. M., 1949-50, str. 243—268) nazvao ih je obrambenim tumulima, predviđajući prvenstveno strateško-fortifikacionu ulogu koja bi im pripadala u sklopu gradine. I zaista, na mjestima gdje se najlakše može prići gradini gotovo uvijek se uzdiže manji ili veći nasip zemlje, koji u neku ruku čini granicu između gradine i ostalog zemljišta. U nekim je slučajevima ova gomila očito nasuta od materijala dobivenog kopanjem jarka za bolje osiguranje gradine prema sedlu brijege, jer limitni tumul najčešće nailazimo na gradinama jezičastog tipa, tzv. lingulama. Veličina takve gromile varira između 5 i 15 metara promjera osnove i 1 do 6 metara visine. Ako bi se dakle, i prihvatila ideja o značaju međašne gromile kao strateškog osiguranja gradine na najslabijoj točki njenih obrambenih gradnji, onda je neizvjesno da li njen današnji oblik predstavlja vjernu sliku prvobitne građe, ili je formiran tokom vijekova nakon propasti gradine.

Do sada je, naime, u jednom slučaju izvršeno sondiranje jednog sličnog nasipa na gradini Čungaru kod Cazina (Gl. Z. M. 1894, str. 495—511). Sonda veličine 3X31 metar iskopana je do u dubinu od 7,5 metara, naime do zemlje zdravice. Među slojevima nasute zemlje zatečeni su na više mjesta horizonti s paljevinom, a uokolo nje dosta kosti životinja. Čudnovato je za ta »ognjišta« da su ona bila zatrpana zemljom još dok je temperatura i kalorična moć žara bila toliko jaka da je novonasutu zemlju u priličnoj mjeri napekla i ocrvenila. U referatu o tom nalazu Vaclav Radimsky nije dao neko određeno objašnjenje za ovu pojavu, no ipak je izrazio mišljenje da je limitni tumul na Čungaru imao naglašen kulturni karakter.

Još jedan događaj vezan je za slučaj čungarskog tumula. Još iste godine, nakon radova V. Radimskog, jedan stanovnik iz blizine gradine našao je u odronu njegove sonde tri ljudska skeleta, među njima dva djeteta i jednog odraslog čovjeka, pored koga je — između ostalih predmeta — ležao karakterističan ilirski šljem. Skelet je nađen 1,2 m duboko pod površinom zaravanka na vrhu tumula i čini se da je bio naknadno ukopan u već dovršeni nasip. Sudeći po priložima mrtvac je bio vojnik, ali u kakvoj je vezi vojnik sa naseljenom tvrđavom, o tome se može za sada samo nagađati.

Sl. 2 Gradina kod Donjih Vrtoča (Drvar) — topografska skica. (prema Fiali)

O značaju ovoga nalaza danas je teško što reći, ne samo zbog nedovoljne dokumentacije, nego i po usamljenosti, koja ne dozvoljava bilo kakvo generaliziranje. U svakom slučaju je nalaz u slojevima tumula na Čungaru pružio osnovu za različita tumačenja njegove prvobitne namjene, o kojoj danas tek nagađamo.

S obzirom da su većina međašnih gromila jedna slična drugoj, po svom obliku i poziciji koju zauzimaju u sklopu gradina, a isto tako i prema rezultatima kopanja na Čungaru, može se zaključiti da njihov prvobitni oblik nije tokom vjekova doživljavao većih promjena, i da mi — prema tome — i danas još u većini slučajeva imamo pred našim očima relativno dobro sačuvan spomenik ilirske gradinske arhitekture.

Tip gradina sa međašnjom gromilom, iako uvjetovan specifičnim oblikom tla, naime jezičcem brijege, mogao bi se prema nekim znacima datirati u nešto stariji period. Ratnik na Čungaru zakopan je u već možda mnogo ranije dogotovljeni nasip međašne gromile. Na Gradini u Vrelima nađen je do sada veći broj keltova brončanodobskog tipa, dok se predmeti nađeni na Gradini više sela Lipe kod Livna mogu datirati u početne faze metalnog doba. Konačno, ako je međašni tumul zaista služio u svrhe odbrane, onda je tehnika ratovanja u doba njegovog postanka morala biti vrlo primitivna. Izvještaji Julija Cesara o ratnom pohodu u Galiju (sredina I. vijeka pr. n. e.) govore, istina, o lingulama kao tipu galskih utvrda, no ne spominju nešto slično što bi odgovaralo našim međašnjim gromiama.

Od karakterističnih gradina ovog tipa navodim Vrletnicu u Dragolovcima kod Kulaša, Gradinu

istočno od sela Blagaja na Sani, gradinu Zecove u Carakovu kod Prijedora, Gračac u Podboru u Gornjoj Rami, Veliki Gradac na Mukačin-hanu u Šćitovu kod Fojnice, Gradac u Gojevićima, gradinu Križ kod Dračevice srez mostarski, Gostijevanj u Lisičićima, pa čitav niz gradina oko Duvanjskog i Livanjskog Polja (Sl. 3). Gradina u Vrelima, srez Bos. Brod, koja je situirana na izduženom lancu jednog ogranka Vučijaka, zaštićena je na oba svoja kraja sa po jednim tumulom.

Na gradinama su se nadalje na više mjesta sačuvali ostaci zidova od kamena. Oni su prvobitno služili kao pojačanje sigurnosti gradine, a tekli su obično rubom najgornjeg zaravanka. Oblik prostora kojeg su zatvarali bio je u najviše slučajeva uvjetovan plastikom samog tla, no i ekonomski su momenti igrali ovdje također važnu ulogu. Na stočarskom Glasincu, pa i na drugim mjestima, veći broj gradina leži na usamljenim, spljoštenim glavicama bregova sa blagim padinama, obično okruglog ili jajolikog tlocrta. Takva je mala gradina kod Bjelosalića, Puhovac kod Sokoca, pa Velika Gradina u Vrilima, Gradina kod Osova (Rogatica), Gradina na Rujniku kod Brankovića, i još niz sličnih lokaliteta. Zidovi na jezičastim izbrešcima (lingulama) ili nepravilno građenim glavicama, obično formiraju poligonalne (Poganac na Kupresu, Gradina iznad Mušića, zatim Podić, Gradina kod Tihotine i Hrgarska Gradina kod Bihaća) ili kružno-segmentne tlocrte, već prema terenskim uslovima. Gradine u obliku dijelova kruga javljaju se najčešće na zaravancima bregova, koji se samo s jedne strane strmo ruše u dolinu. Takva je gradina na Ilijaku, zatim Crnkića Gradina kod Oplećana (Duvno), kod Pediša, Margetića i Starog Sela na Glasincu (Gl. Z. M. 1891, str. 314).

Na temelju relativno skromnih podataka s kojima raspolazemo o gradinama, mi još nismo u mogućnosti da ih kronološki razdvajamo. Izuzetno se one gradine koje se po svom obliku, položaju i kul-

turnom inventaru, ne razlikuju od ostalih, no učvršćene su zidovima sa upotrebom žbuke, pripisuju domorodcima iz vremena rimske dominacije u našim krajevima. Iliri, koji nam se u mnogom pogledu pokazuju kao konzervativan elemenat, svakako nisu mogli odbaciti neke tekovine antičke kulture, naročito ako su one koristile u borbi za lični opstanak. Tako si možda možemo rastumačiti pojavu zidova vezanih žbukom na nekim našim gradovima, čiji se keramički materijal ni po čemu ne razlikuje od materijala na ostalim gradinama. (Sl. 4).

Već je dr. Ćiro Truhelka (Gl. Z. M. 1891, str. 306—315) vjerojatno prvi došao na ideju da »napsi« na nekim gradinama predstavljaju ostatke suhozidina. On je, štaviše, postavio i neke metode za njihovo istraživanje, koje se još i danas mogu koristiti u istraživačkom radu.

U većini slučajeva kamen za gradinske suhozidine prikupljen je u najbližoj okolici objekta i ugrađivan bez ikakvog prethodnog pritesavanja ili ma kakvog udešavanja. Dakako da strane takvog zida nisu mogle biti okomite.

Na Gradcu iznad Ravnog (Kupres) ostao je i danas je još djelomično sačuvan zid (na priloženoj skici, sl. 5, označen sa »A«) na kome se dobro primjećuju tragovi stare konstrukcije. Njegova debljina iznosi 170 cm a konstruiran je tako da je prvo načinjen okvir od povećeg kamenja (80—90 cm dužine), a zatim je u ograđeni okvir nabacano manje kamenje. (Sl. 6 i 7). Slobodan, neizgrađen prostor širine 215 cm, služio je kao ulaz. Terenski uslovi na tom mjestu, pa sama arhitektura i pomanjkanje pokretnog arheološkog materijala, daju naslućivati da je ovaj dio ravanjskog Gradca služio kao obor za smještaj stoke, dok se odmah u neposrednoj blizini uzidao objekat za zaštitu ljudi (u planu označen sa »B«) (Sl. 8), na kom je, vjerojatno zbog trošnosti, u rimsko doba izvršena generalna re-

Sl. 3 Gradina poviše Lipe na Livanjskom Polju. Primjer utvrde sa limitnim tumulom. (Snimio Dr M. Mandić, 1931 g.)

Sl. 4 Gradina poviše Orguza na Livanjskom Polju. Na strateški istaknutom mjestu, na brijegu, dobro se još vidi profil gradine s oštrim potezima ostataka nekadašnjih zidova. Obris inače tipičan za ilirske utvrde iz vremena rimske vladavine u Bosni i Hercegovini. (Snimio Dr M. Gavazzi, 1931 g.)

konstrukcija zidova, pri čemu je upotrebljena žbuka za povezivanje kamena.

Bedem Gradine u Kusačama u Glasincu bio je prvobitno 2,5 met. deo, a sudeći po količini razasutog materijala on je mogao sezati do u visinu od 2 metra. Njegov se omjer danas potpuno izmjenio, i pored širine od 7 metara, on ne doseže više od 0,80 met u visinu. Bio je izgrađen od neobrađenog, u okolini prikupljenog kamena, koji je bio naslagan više kao nasip, sa stranama koje su koso padale prema zemlji. Tako je uostalom, građena većina glasinakih utvrda. Na Maloj i Velikoj Gradini kod Bjelosalića, pa i na gradini Puhovcu na Glasincu, postojala su dva zida koji su tekli usporedno, tako da je među njima ostao prazan jarak. Unutarnji zid bio je deblji i viši od vanjskog, tako da je visina unutrašnjeg zida na Maloj Gradini dosegla i do 3,5 metara, dok je vanjski bio svega 1,5 metara visok.

Dvostruki i višestruki zidovi su dosta rijetki na našim gradinama.

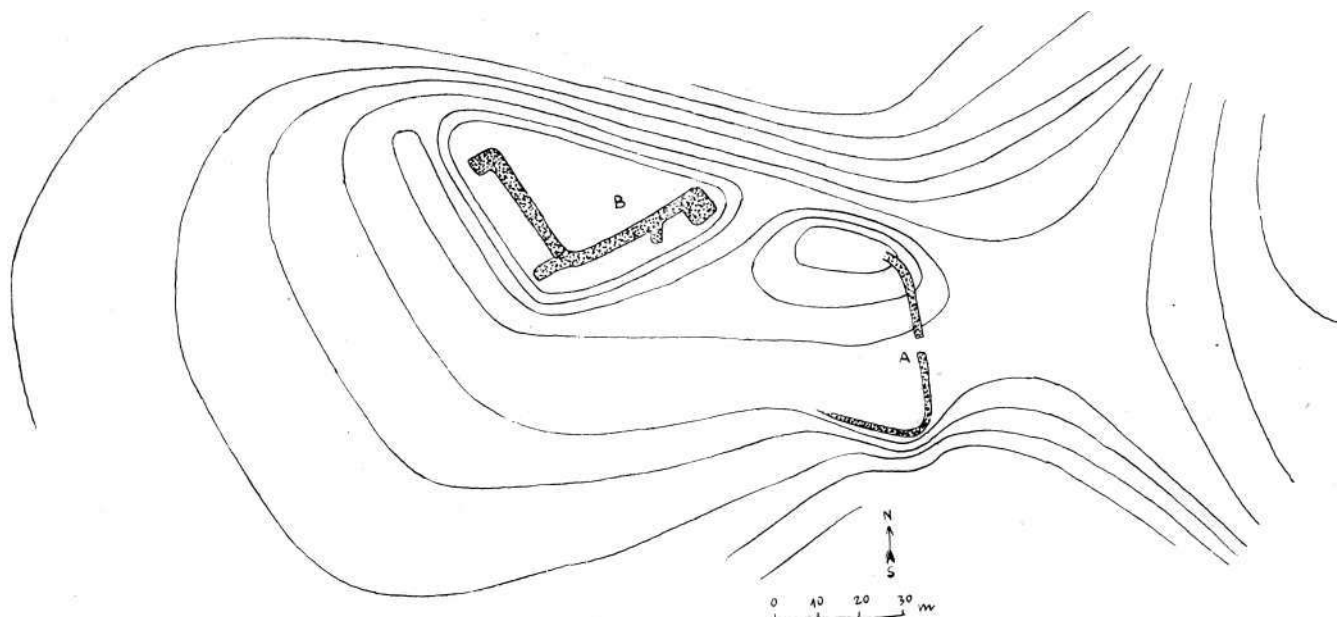
Dok su stanovnici Glasnica i Kupresa poznavali i prakticirali izrade zidova, dotle je veliki dio gradina na Livanjskom i Duvanjskom Polju zaštićen nasipima od sitnijeg kamena. Ti nasipi su na, obično, najslabije osiguranoj točki prerastali u visoke gromile, koje u mnogočemu sličie limitnim tumulima gradina u drugim predjelima Bosne. Takav jedan nasip na Vidoškoj Gradini kod Livna (Sl. 9), danas se još penje u visinu od 12 metara, a zaprema bazu od 55 metara promjera, Gradina je u rimsko doba pretvorena u refugij, o čemu svjedoče zidovi izgrađeni po sljemenu nasipa.

Konačno nam još preostaje da se osvrnemo i na one gradine, na kojima su nam ostali sačuvani zidovi vezani žbukom. Koliko nam je do danas poznato, tek Rimljani donose u naše krajeve — između ostaloga — i krečnu žbuku kao sredstvo za pove-

zivanje kamena u zidu. Polazeći od te pretpostavke, nužno proizlazi da takve gradine moramo datirati u prve vjekove nove ere. Položaj i razmjer gradina sa žbukanim zidom, ne pokazuje, međutim, nikakav otklon od ustaljenih tradicija ilirskog građevinarstva. Trokutasti tlocrt takvih gradina može se također smatrati nečim novim u repertoaru tipova. Koliko se do sada moglo ustanoviti promatranjem takvih gradina odnosno njihovih zidina, može se zaključiti da se tu ustvari ni ne radi o zidovima u današnjem pa i rimskom smislu riječi. Na gradinama u Bosni i Hercegovini njega čini obični nasip od prirodnog i neobrađenog kamena, naslagan kao i na drugim gradinama, ali učvršćen žbukom. Detaljna ispitivanja na takvim objektima nisu još vršena. Izgled takvih zidina nije se po svoj prilici mnogo razlikovao od suhozidina na drugim gradinama.

Keramički materijal, koji i ovdje leži polomljen i porazbacan na zaravanku i po padinama brijega, izgleda da je adekvatan materijalu na gradinama drugih tipova. Primjere žbukom vezanog zida na gradinama susrećemo, između ostalih, na Gradu ispod Vitnja na Glasincu i zidu »B« na Gradcu iznad Ravnog (Kupres).

Zanimljivo je napomenuti da je lociranje ova dva grada izvršeno pod istim uslovima. Oba su, naime, lokaliteta smještena na uzvišenom zaravanku, komu se jedna strana strmo ruši u dolinu, a zid — povučen u dva pravca — zatvara sa provalijom nastanjeni prostor trokutnog oblika. Pored sva tri vrha tog trokuta pokazuje se s vanjske strane zida nešto veća količina nasutog materijala što može poticati od nekog pojačanja zida, možda tornja. Ni na jednoj takvoj gradini nije vršeno podrobnije istraživanje. Ako se pitamo odakle ta žbuka na zidovima »prehistorijskih« gradina, onda nam je najbliža hipoteza da su njihovi stari stanov-

Sl. 5 Gradac iznad Ravnog (Kupres) — topografska skica

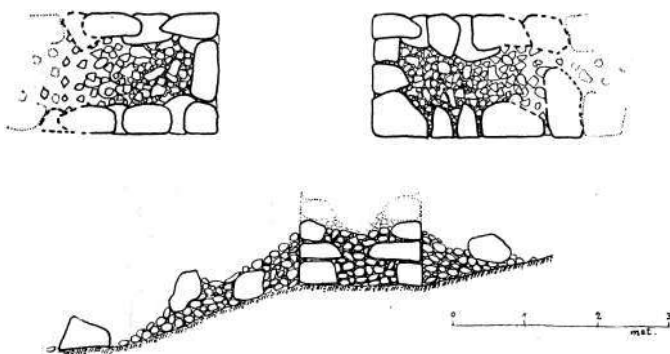
nici upoznavši proizvodnju kreča u doba rimske dominacije u našim krajevima, pri rekonstrukcijama zapuštenih gradina, a možda i na novogradnjama, radili — istina — u fortifikacionom smislu po starim uzorima, ali uz pomoć tada jedne nove tekovine u građevinarstvu, naime kreča.

U prethistorijskom građevinarstvu Bosne i Hercegovine jedini izuzetak predstavlja slučaj gradine u Ošaniću kod Stoca, koja se uvelike razlikuje od ostalih naših gradina. Ovdje se na jednom jezičku hercegovačkog krša, uzdiže — između ostaloga — i jedan 54 metra dugi i 2 metra debeli zid od kiklopskih, grubo pritesanih i bez spojnog sredstva naslaganih kamenih blokova, 2 metra dužine, 1,2 metra širine i gotovo 1 metar visine. Postanak ove gradine nije ni do danas dovoljno objašnjen, no jedno je sigurno da ju se ni u kom slučaju ne može pripisati Ilirima, pa bili to i sami Daorzi, koji su u kulturnom pogledu inače bili pretekli mnoga ilirska plemena u susjedstvu. Arheološka istraživanja u okolici nisu za sada izvršena tako da ne

posjedujemo nikakve podatke koji bi nam mogli poslužiti kao osnova za neku tvrdnju. Ako bismo tražili analogije ošanićkom zidu, onda su nam one najbliže na ostacima starije grčke arhitekture. O Daorzima, međutim, znamo da su kovali novac po uzoru na grčki, pa i sa grčkim slovima, što govori o vrlo prisnim kulturnim vezama jednih i drugih. Pitanje porijekla te veze ostalo je do danas neobjašnjeno. Da li se u etničkoj osnovi Daorza kriju neki grčki elementi? Ovo nam za sada ostaje kao problem koga tek treba rješavati. Možda će Gradina u Ošaniću pružiti neki konkretniji podatak u tom pravcu, dok se za sada s tom pitanju možemo tek domišljati.

O stratigrafiji nalaza na gradinama praktično se ne može govoriti. Ako bismo i pošli od pretpostavke da ostaci materijalne kulture na njima čine jednu homogenu cjelinu, ipak moramo priznati da su slojevi na gradinama djelovanjem padavina rastureni u sekundarne položaje. Time se samo po sebi nameće pitanje da li bi svi nalazi s jedne gradine mogli predstavljati materijal jednog vremenski i kulturno zatvorenog perioda. Tako što ne možemo i ne smijemo uzimati u obzir, kada nam je poznato da počeci gradina padaju zajedno s pojavom metala uopće, (Gradina poviše Lipe-Livno i Gradina Zecovi kod Prijedora), a posljednji stanovnici mogli su da budu štaviše i stari Sloveni (Gradina kod Klokočevika, Slav. Brod).

Osim toga, isturen položaj gradina ne dopušta sedimentaciju tla u jačem razmjeru, pa tako i kulturni materijal pokazuje uvijek tendenciju klizanja niz padine brijega, čime se miješaju i isprepliću eventualni stariji slojevi sa mlađima. Zaštitne zidine oko naselja, koje su obično činile okvir

Sl. 6 Gradac iznad Ravnog (Kupres) — osnova i presjek suhozida na oboru »A«

nastanjenom prostoru gradine, često puta su usporavale pa možda i zaustavljale to odronjavanje kulturne zaostavštine starih stanovnika. Takav je slučaj na gradini Pogancu kod Kupresa, Gradu na koti 969 ispod Vitnja na Glasnicu, gradini Zecovima kod Prijedora i još drugdje. Zid koji je svojedobno služio kao zaklon stanovnicima naselja od neprijatelja, danas se javlja u vidu podzida u čijem nasipu sa unutarnje strane nalazimo ostatke arheološkog materijala, većinom ulomaka keramike.

U najviše slučajeva taj materijal leži danas porazbacan na padinama brijega, i isplavljen do samog podnožja. Ovo naročito važi za gradine u Hercegovini, koje nam se u mnogo slučajeva danas pokazuju kao goli krš, dok se keramika i metalni predmeti nalaze ponajviše u dolini, na podnožju. Primjer takvog slučaja je Gradina u Klepcima kod Čapljinje. Tek u iznimnim slučajevima, tako recimo na Zecovima u Čarakovu kod Prijedora, moglo bi se očekivati nekoliko kulturnih slojeva, s obzirom na činjenicu da je zaravanak Gradine već od najranijeg vremena bio uokviren zidom nekadašnjeg utvrđenja. Pod takvim uvjetima nije ni moglo doći do jačeg erodiranja slojeva, a kulturni slojevi kao nosioci materijala ostali su manje-više dobro sačuvani sve do danas.

Pokretni kulturni inventar prethistorijskih gradina Bosne i Hercegovine sastoji se — prije svega — u velikoj količini keramičkog materijala, koji, razlupan na manje i veće fragmente, leži obično razbacan po čitavom brijegu. Oblici i materijal posuda pokazuju u najviše slučajeva standardne tipove naše starije željezodobne proizvodnje, izuzev područja Kalinovnika, sa čijih gradina smo tokom 1953 godine dobili gotovo isključivo latenski materijal. O kulturnom materijalu japodskih gradina u okolini Bihaća nemamo, nažalost, podataka.

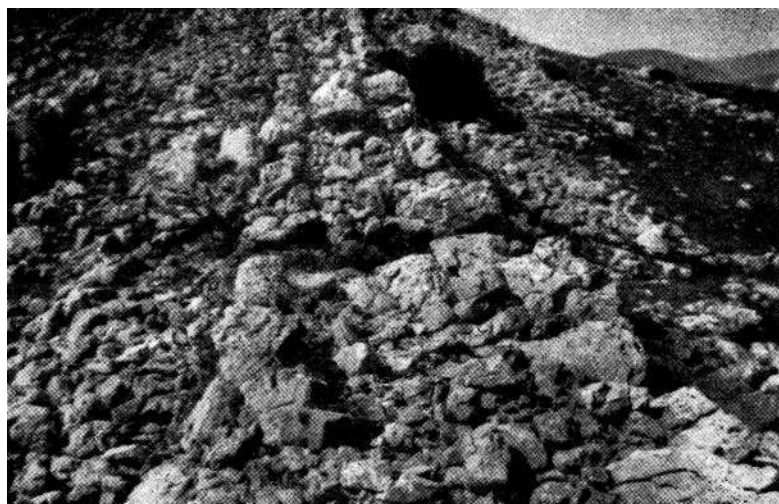
Predmeti od metala daleko su malobrojniji u odnosu na ostatke keramike. Najčešći su nalazi

keltova, vrškova koplja, fibula, predmeta ukrasa i sličnog materijala.

Od kamenih predmeta ponekad se susreću žrvnjevi ručnih mlinova, no — prije svega — i alatke neolitskog tipa. Nožići od jaspisa ili kojeg drugog materijala, ostali su kod stanovnika gradina još dugo u upotrebi, sve do početka historijskog doba — koliko nam se to sada čini. Mi ih na gradinama susrećemo vrlo često pored brončanih i željeznih predmeta za nakit i dnevnu upotrebu.

Nalazi od kosti su vrlo rijetki zbog slabih mogućnosti njihovog očuvanja.

Na nekoliko gradina ocrtavaju se tragovi privredne djelatnosti nekadašnjih njihovih stanovnika. Tako, naprimjer, na dvije okrugle gradine, i to na Velikoj Gradini iznad Vrila na Kupresu (Sl. 10) i Maloj Gradini kod Bjelosalića na Glasincu, praktično se o kulturnom sloju ne može uopće govoriti, jer tanka prevlaka zemlje na kamenoj osnovi brijega ne sadržaje gotovo nikakve ostatke. Obje gradine, međutim, leže na zemljištu sa blagim nagibom, a u kraju kome je stočarstvo — u prošlosti kao i danas — davalo osnovni ekonomski akcenat. Ostaci zidova su još i danas povezani u čvrsti, neprekinuti krug, i ne dopuštaju da bi atmosferske padavine erodirale materijal niz padine. Promjer na taj način zaštićenog prostora iznosi 60—70 metara. U oba bi se slučaja moglo sa približnom vjerojatnošću govoriti o solidno građenim torovima za ovce, i stoku uopće. Poznavajući privredu Ilira i značaj stočarstva unutar te privrede, pogotovo na Glasincu i Kupresu, možemo svakako razumjeti da je i njihovom »blagu«, a time mislim na stočni fond, trebalo — jednako kao i ljudima — osigurati dovoljno čvrsto sklonište u časovima opasnosti. Ovo važi naročito u onim slučajevima gdje je broj stoke mogao biti toliko velik da u datom momentu nije bilo dovoljno prostora za njen smještaj u zaklonima za ljude. Slična je pozicija i na gradini kod sela Lipe u Livanjskom Polju.

Sl. 7 Gradac iznad Ravnog (Kupres) — ostaci zida i ulazni otvor na oboru »A«.
(Snimio Đ. Basler 1952 g.)

Sl. 8 Gradac iznad Ravnog (Kupres) — pogled sa istoka na utvrđenje »B«. Iza distalnog zida brijeg se spušta prema Ravanjskim Vratima, koja s druge strane zatvara još jedna gradina. Gradac nije utvrđen sa sjeverne strane, jer se na tom dijelu brijeg strmo ruši u dolinu, i na taj način pruža prirodni zaklon. (Snimio Đ. Basler 1952 g.)

Namještanje ovakvih gradina na glavicama usamljenih bregova sa blagim padinama, može biti u vezi sa navikama i mogućnostima kretanja stoke.

Utisak o spomenutoj namjeni ove tri nabrojene gradine pojačava još i fakat da se one nalaze u neposrednoj blizini gradina na kojima se — sudeći po ostacima arhitekture i mnoštvu ulomaka keramičkih posuda — očito vidi da su služile za nastanjanje i živu privrednu djelatnost, ljudima. To je Poganac kod Vrila, Velika Gradina kod Bjelosaliča i gradina neposredno pored već spomenute, kod sela Lipe.

Promatrajući jednu gradinu sličnog tipa ali daleko većih razmjera, Vaclav Radimsky je pretpostavio da je ona mogla služiti u, kultne svrhe (WMBH, 1894, str. 53—55). To je gradina na Vrsniku kod Poplata (Stolac, Sl. 11). Jednako kao i Mala Gradina kod Bjelosaliča i ova je položena na usamljenom brežuljku, no daleko višem i strmije položenih padina. Vrsničku gradinu okružuju četiri zida, u ovalu koji zatvara prostor od 371X269 metara.

Ni Radimsky na Vrsniku, nije pronašao nikakav pokretni arheološki materijal, a to ga je navelo na zaključak da mjesto nije bilo stalno naseljeno ljudima, nego je služilo tek kao povremeno sabilistište. Iz ovoga je on izveo zaključak o sakralnom značenju objekta, ne pretpostavljajući mogućnost rješavanja problema na ekonomskoj bazi.

Od predmeta namjenjenih za preradu poljoprivrednih proizvoda, na gradinama se — kako je već maločas spomenuto — pokatkad nađu kameni žrvnjevi za ručni pogon. (Gostijevanj, Vrela, Gradina kod Gaja (Duvno) i t. d.

O zanatskoj djelatnosti za sada raspolažemo samo sa manjim brojem podataka.

Na gradini Zecovima u Čarakovu postojala je u kasnijem prethistorijskom periodu talionica željeza. Veće količine troske leže porazbacane svuda po zaravanku nekadašnjeg naseljenog prostora. Može se pretpostaviti da je pored livnice postojala i radionica za izradu predmeta od željeza. S obzirom da zajednica Ilira nikada nije dosegla takav stupanj razvitka da bi mogla kao država garantirati sigurnost svojim građanima, to su, vjerojatno, i proizvođači željeznih predmeta na Zecovima osigurali radionicu i skladište produkata na odlično utvrđenoj gradini.

Slučaj Velike Gradine u Varvari na vrelu Rame, već je poznat iz literature (Gl. Z. M. 1900, str. 99 i dalje). Tamo je Vejsilu Čurčiću uspjelo da otkopa čitavi niz uređaja za talenje i preradu bronz. Može se pretpostaviti da je prerada bronz bila osnovna privredna djelatnost stanovnika tog naselja. Dok je pitanje porijekla bakrene i kositrene rudače za livnice na varvarskoj Velikoj Gradini danas još neriješeno, uspjelo nam je 1953 godine otkriti sirovinsku bazu za livničke kalupe. Oni su dobivani i prerađivani na Gračacu u Podboru, oko 5 km istočnije od Varvare.

Kultura stanovnika Velike Gradine i Gračaca, potpuno je istovjetna, pa se — prema navedenom — može govoriti o međusobnom dopunjavanju u privrednoj djelatnosti stanovnika oba naselja, možda i o njihovoj pripadnosti istom ili bliskim rodovima.

Na Gradini u Vrelima (Bos. Brod), opaža se pored velikog medijalnog tumula lončarska peć sa većom količinom polomljenog zemljanog suđa, pobacanog kao otpad niz obližnje padine brijega.

Da li su Iliri poznavali samo sistem zatvorene privrede, ili su u njenom razvoju otišli koji korak dalje? Istraživanja na gradinama svakako bi nam pomogla i u rješavanju ovoga pitanja.

Na Velikoj Gradini u Varvari, jednako kao i kod stanovnika ribičke i jezerinske nekropole kod Bihaća, svakako je količina proizvedene robe prelazila granice običnog podmirivanja kućnih potreba u uskom krugu naselja. Veličina topioničkih instalacija, pa količina i raznovrsnost brončanih predmeta proizvedenih u Varvari, svakako su tražili svoje kupce na mnogo širem području nego je to Gornja Rama, dok su jantar i grčke posude pored mrtvaca iz doline Une, danas nijemi svjedok žive trgovačke veze sa — za ono doba — vrlo udaljenim krajevima. Dok su željezom bogati Japodi, pa i oni bezimni stanovnici prethistorijske Varvare, nesumnjivo u tom svom preimućstvu tražili puteve razmjeni svog viška dobara, dotle su Iliri sa Glasinca najveću brigu polagali uzgoju svoje stoke, da bi tim proizvodima vršili zamjenu za one šljemove, knemide i drugi materijal grčkog porijekla, kojeg su djelomično priložili svojim mrtvima.

Poljoprivreda i metalo-prerađivački zanati spadaju — koliko bi se to moglo danas zaključiti — među osnovna privredna zanimanja starih Ilira.

Stanovnici većine naših prethistorijskih gradina, koliko se to do sada moglo na temelju ostataka ustanoviti, bili su Iliri. Gradine sjeverozapadne Bosne nastavane su Japodima, tj. plemenom koje je proizašlo iz mješavine Ilira i Kelta. Premalo poznajemo našu Posavinu, a da bismo i za ovaj kraj mogli dati određenije podatke o etničkoj strukturi stanovnika u zadnjem prethistorijskom mileniju, no s obzirom da su na lijevoj obali Save ustanovljeni tragovi Kelta, možemo i na des-

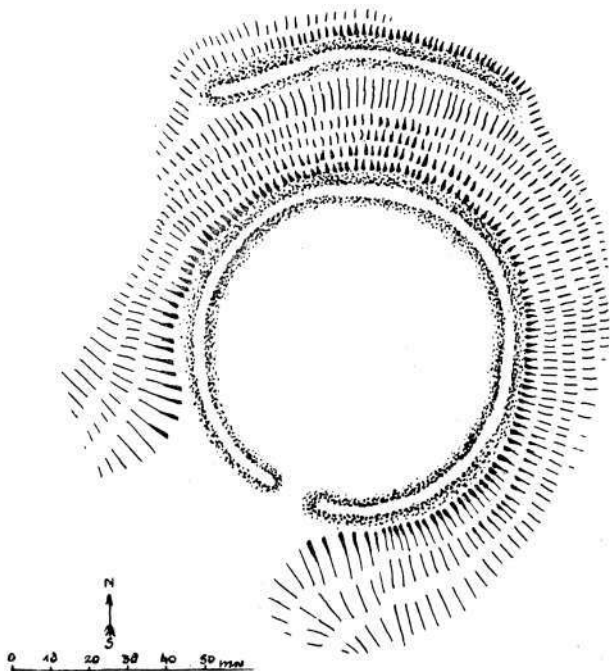
noj, bosanskoj obali očekivati barem u izvjesnoj mjeri njihov uticaj, ako ne i samo prisustvo pojedinih skupina u inače ilirskom području. Sojeznički stanovnici Donje Doline bili su Iliri.

Neki nalazi oko gornjeg toka Drine (Ustikolina) i na području koje se na njega prirodno nadovezuje u zapadnom pravcu (Kalinovnik), govore o vrlo jakom keltskom uticaju u tom kraju. Lokalizirani su nedovoljno istraženi no i skromni materijal kojim za sada raspolažemo nosi izrazito latenski karakter. Tumačenje ove pojave za sada je preuranjeno, no ako na drugim stranama gdje su Iliri u mnogo jačoj mjeri bili izloženi stranim uticajima, zapažamo konzekventnu privrženost oblicima halštatske kulture kao neki nacionalni obilježaj, onda smo prisiljeni da posumnjamo u etnički sastav kalinovičkog kraja u posljednjih nekoliko vjekova prije n. e.

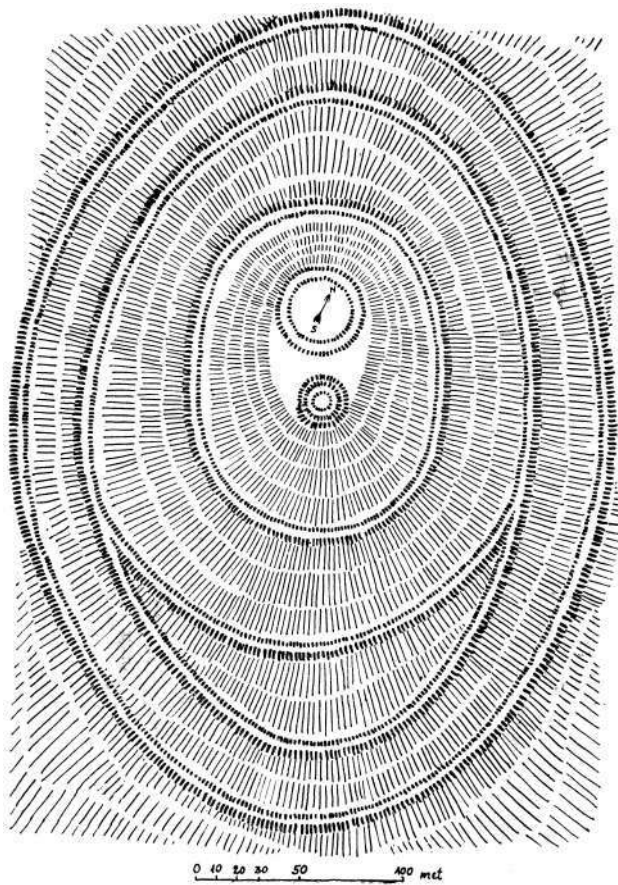
Radovi u budućnosti će pokazati da li se i u ovom kraju — slično kao oko Bihaća — može govoriti tek o mješavini Ilira i Kelta ili pak o pretežno ili čisto keltskom području. U svakom slučaju, kada govorimo o Bosni i Hercegovini, ne možemo se ograničiti samo na Ilire kao jedine stanovnike naših gradina, iako pod pojmom »gradinske kulture« obilježavamo uglavnom produkte njihovih ruku i mislimo na njih kao proizvođače tih predmeta. Njima nesumnjivo pripada većina gradinskih lokaliteta, i pored toga što su neke od gradina mogle biti u izvjesnom periodu vremena nastavane nekim stranim elementom. To tim prije ako imamo u vidu da još nije raščišćeno pitanje etničke pripadnosti nosioca brončanodobne kulture u našim krajevima. Porijeklo Ilira, koji su — konačno — ipak dali pečat ovome kraju u posljednjem prethistorijskom mileniju, zavijeno je u tamu daleke prošlosti i vremena koje je prethodilo pojavi prvog željeza u našim krajevima, negdje oko 900 god. pr. n. e.

Sl. 9 Vidoška Gradina kod Livna — pogled sa jugoistoka na glavnu gromilu. (Snimio D. Sergejevski 1931 g.)

Sl. 10 Velika Gradina kod Vrila (Kupres) — topografska skica

Sl. 11 Gradina na Vrsniku kod Stoca — topografska skica. (Prema Radimskom)

U pogodnim ekonomskim uslovima, u početku sami, a kasnije djelomično izmješani sa Keltima ili tek izloženi njihovom uticaju, oni razvijaju kulturu bogatu originalnim djelima i stranim importom. Predmeti helenske i latenske kulture spadaju, izuzev maločas nabrojanih predjela sjeverozapadne i južne Bosne, u dosta rijetke no ipak zanimljive nalaze, koji nam otkrivaju veze naših prastanovnika sa svojim susjedima. Doba rimske okupacije ne odražava se tako vidno na našim gradinama, kako bismo mogli inače očekivati, kada znamo da one u to doba nisu bile napuštene. Uz prometne arterije, i na mjestima ekonomskog prosperiteta u novoj državnoj zajednici, Iliri se izlažu izvjesnoj romanizaciji, i primaju — barem u kanalima rimske privredne eksploatacije — jedan dio tekovina antičke kulture, no i pored toga je veliki dio tih Ilira još duboko u prvim vijekovima nove ere živio i stvarao pretežno u duhu starije željeznodobne kulture, služeći se pri tom tek djelomično tekovinama novopridošle antičke civilizacije. Kolikogod je Rim bio u kulturnom pogledu nadmoćniji od naših prastanovnika, ipak je kulturna historija zabilježila i izvjesni uticaj u protivnom pravcu. Iliri su, konačno, ovdje na našem tlu ne samo svjedoci uspona i moći Rimskog carstva, koje ih kao markantnu etničku cjelinu uvodi u historijski period; oni su isto tako svjedoci njegove propasti, kada se — utopljeni u to carstvo — i sami gube u metežu Seobe naroda.

Iako je vremenski raspon halštatskih kulturnih oblika po starim shemama i udžbenicima strogo ograničavan na period od 900. do 450. godine prije nove ere, nalazi ne pokazuju bitne promjene tih oblika ni na onim gradinama, sa kojih imamo sigurne podatke da su dočekale i prebrodile konačnu rimsku okupaciju (9. godine nove ere). Na nekima se, kako znamo, još i produžio život do duboko u prve vijekove nove ere, o čemu govore žbukom vezani zidovi na ravanjskom Gradcu i Gradu ispod Vitnja. Budući da su halštatski i latenski oblici vezani uz određene etničke skupine, onda će nam biti jasno da u Bosni i Hercegovini ni ne možemo govoriti o nekom sveopćem prevladavanju mlađeželjeznodobskih oblika sredinom posljednjeg prethistorijskog milenija, na račun starijih oblika, tim prije što je — i prema antičkim zapisima — pažnja Rimljana bila u procesu njihove ekspanzije prema ovom dijelu Balkana, skoncentrirana prema Ilirima dok se Kelti u tom sukobu uopće ni ne spominju. Iz toga bi se dalo zaključiti da je invazijom Kelta prema jugoistoku (oko 450. g. nove ere) tek djelomično okrnjen dotadašnji etnički karakter Bosne i Hercegovine, i to u predjelima koji nisu bili na udaru rimskom zavojevaču, ili je snaga otpora na područjima sa izmješanim stanovništvom bila daleko slabija od kompaktnih Delmata, Desidijata, ili kojih drugih čisto ilirskih plemena.

Klasifikacija ostataka materijalne kulture posljednjeg prethistorijskog milenija Bosne i Hercegovine, ne može se — kako već sada naziremo —

provoditi u smislu Reineckeove sheme za srednjeevropsko područje. Ne samo što će naši krajevi u doba njegovih gradacija »Hallstatt A — D« neminovno pokazivati izvjesno nijansiranje, uslovljeno — prije svega — geografskom širinom, nego nam nedostaje i klasifikacija materijala iz vremena koje je uslijedilo kasnije, tj. između provale Kelta i konačnog gašenja ilirskog autohtonog stvaralaštva u prvim vijekovima nove ere.

Doklegod još naše gradine stoje neistražene, dotle će nam ostati nepoznata i jedna važna karika u lancu svih onih faktora koji zatvaraju krug kome bi možda najbolje pristajao naziv kulture ilirskog perioda, i u kome zapažamo izvjesno prelijevanje oblika, uslovljeno dugim vremenskim periodom, geografskom rasprostranjenosti i uticajima izvana.

Pred nas se danas postavlja vrlo aktuelan problem zaštite gradina, čija je svrha da ovi brojni, ali skromni ostaci Ilira ostanu sačuvani do vremena kada će moći da se podvrgnu detaljnom istraživanju. Kada stojimo pred izvršenjem toga zadatka, onda imamo prije svega u vidu da tim gradinama na neki način osiguramo zatečeno stanje sačuvanosti u okviru prilika koje nam to danas dopuštaju.

Uništavanjem šuma u Hercegovini pokazalo se kako takav jedan proces može negativno da se odrazi u odnosu na očuvanje arheoloških objekata, dakle i gradina. Mnogi prazni i ogoljeli lokaliteti sa nazivom gradine, danas nas tek svojim imenom, pa i plastikom terena, potsjećaju da je prije mnogo vijekova to mjesto bilo nastavano. To se dogodilo u Hercegovini, koja je već poodavno u znatnom procentu izgubila svoj biljni pokrov, a osim toga je i u jačoj mjeri izložena naglim pljuskovima kiše. Sto će se, međutim, dogoditi u Bosni gdje je u zadnjih nekoliko decenija također ogoljela poneka gradina? Dok je, na primjer, na Gračacu u Podboru (Gornja Rama) izvršeno ponovno pošumljavanje terena gradine, dotle na zaravancima i strminama Gradine u Vrelima (Bos. Brod), Blagaju na Sani, Vrletnice u Dragolovcima (Prnjavor) i još nizu drugih, ratari siju kukuruz, a njegovom obradom tri puta godišnje uskopavaju i labave zemljani pokrov, na koji način pripremaju ionako mršave kulturne slojeve za vododerine koje nastaju već i kod najmanje kiše. Na Gradini u Vrelima (Bos. Brod), koja je lišena svog šumskog zaštitnog plašta još 1929 godine, sada je upravo nagnuo najraznovrsniji materijal počev od ulomaka proste keramike, pa do brončanih šljemova i željeznih vrškova koplja. To će trajati samo jedan izvjesni period, a kada erozijom budu sa njene površine pomaknuti i zadnji kulturni slojevi, onda neće više imati ni ratar što da obrađuje, a ni arheo-

log što da istražuje. Onda će vreljanska gradina biti izjednačena onoj u Klepcima ili Čapljini.

Iako su šume u pojedinim slučajevima dobro sačuvale neke naše gradine, odnosno dijelove kulturnih slojeva na njima, ipak je veliko drveće nepodesno za njihovo održavanje, budući da žile drveća u priličnoj mjeri ispreturavaju slojeve sa kulturnim ostacima. Mislim da bi se pretvaranjem takvih lokaliteta u livade i pašnjake moglo mnogo uspješnije zadržati na njima ono nešto materijala koji se sada još ondje nalazi u netaknutom položaju. Na sreću je broj pašnjaka-gradina još dosta velik.

Treba napomenuti da je vrlo malen broj onih gradina koje i danas služe kao naselja. Strmen, pomanjkanje vode i ograničena mogućnost kretanja i širenja, odbija današnjeg poljoprivrednika. Gradine su naglašeno strateški, vojni objekti, položeni — istina — na lijepom mjestu, ali nepodesni za privređivanje. U Srednjem vijeku neke su od njih još mogle pružiti izvjesna preimućstva feudalcima za izgradnju njihovih zamaka. Tako je današnji Vranduk sagrađen na ostacima ilirske gradine, možda upravo one tragične Ardube, koja je 9. godine nove ere pružila herojski otpor legijama cara Augusta. Gradovi Sokolac, Brekovića i Obrovac, pa Visuć-grad — da ih spomenem samo nekoliko u Zapadnoj Bosni — leže na ostacima prehistorijskih gradina.

Najbolje sačuvane gradine nalazimo u područjima koja leže podalje od prometnih arterija i udaraca civilizacije. To su pravi rezervati spomenika ove vrste. Njih, nažalost, biva iz dana u dan sve manje, i zato se sve više ukazuje potreba za proširenjem broja pravno zaštićenih lokaliteta.

Stavljanjem gradina pod zaštitu zakona o spomenicima kulture pokazuje mjestimično pozitivne rezultate, iako se istim zakonom nisu mogle predvidjeti i spriječiti sve forme razaranja. Samim, naime, tim, faktom što zemljoradnik može svake godine nesmetano obrađivati zemlju na njima do u dubinu od 20 cm — koliko mu zakon dopušta — time još nisu osigurani kulturni slojevi na strmim padinama, sa kojih kiša nesmetano sapire uzrovanu zemlju pokrivača, a ralo ratara uz koncesiju zakona iz godine u godinu zahvaća sve to dublje u teren koji bi zapravo trebao ostati netaknut.

Za očuvanje gradina svakako bi igrao ulogu i izvjesni širi publicitet njihovog kulturno-historijskog značaja. Malo je, naime, onih građana koji nešto znaju o gradinama. Narodna mašta isplela je o njima mnoge, često puta vrlo fantastične priče, a od prave istine ne može u narod mnogo što prodrijeti, jer je i znanje stručnjaka o gradinama skromno i nepotpuno.

ZUSAMMENFASSUNG

Die prahistorischen Burgen, die sogenannten »Gradine«, werden in Bosnien und der Herzegowina fast überall angetroffen. Sie sind ausnahmslos auf Hügeln gelegen, und wegen ihrer imposanten Lage zura Wahrzeichen mancher Gegenden geworden.

Trotz ihrer grossen Zahl, ist bis heute nur eine einzige Gradina (Varvara an der Ramaquelle) untersucht worden, weshalb über dieselben nicht viel mit Bestimmtheit gesagt werden kann, vielmehr nur Vermutungen ausgesprochen werden können. Typologisch betrachtet bieten die Gradinen eine Mannigfaltigkeit an Formen, deren Ursprung nicht nur zeitlich, sondern auch durch ethnologische, geologische und geographische Faktoren bedingt ist. So zeigt sich zum Beispiel auf dem ehemaligen Gebiet der Delmaten (Livno-Duvno) eine ganz eigenartige Form, die — trotz der gleichen geologisch-geographischen Bedingungen — in anderen, benachbarten Gegenden, nicht wiedervorkommt.

Die Gradinen mit sog. Wehr- bzw. Grenztumulus dürfen auf Grund der bisherigen Funde den anderen Typen zeitlich vorangestellt werden, während jene, welche mit Kalkmörtel verstärkte Wände aufweisen, den spätesten Formen in den Entwicklungsphasen der Gradinen, zuzuschreiben sind, deren Benützung bis tief in die ersten Jahrhunderte unserer Zeitrechnung dauerte. Manche wurden sogar noch von den alten Slaven, seit dem VII Jahrhundert unserer Zeitrechnung, bewohnt. Die Art dieser letztgenannten Benützung ist allerdings nicht näher untersucht worden.

In stratigraphischer Hinsicht können die meisten Gradinen nicht voll verwertet werden, da es zufolge ihrer Lage, sehr selten zu einer geordneten Schichtung des Kulturmaterials während der vielen Jahrhunderte gekommen ist.

Wenn auch die zerstreuten bronzezeitlichen Funde auf Gradinen von einer frühen Besiedlung sprechen und manchen Archäologen Stoff zur Stellungnahme zum Illyrierproblem lieferten, sind sie trotzdem eine Erscheinung die in ihrer kulturgeschichtlichen Rolle klar vor uns steht. Die meisten archäologischen Reste von den Gradinen Bosniens und der Herzegowina können nämlich im Allgemeinen den älteren eisenzeitlichen Kulturstufen zugeschrieben werden, in keinem

Fall ist jedoch damit ein Termin für ihre Blütezeit festgelegt, da hallstattzeitlichen Formen in unserem Gebiet nicht zeitlich, sondern ethnisch gebunden sind. Aus diesem Grunde ist das Vorkommen der in gewissen Gegenden massenhaft aufgefundenen Kulturgegenstände der jüngeren Eisenzeit schwieriger zu deuten. In manchen Gegenden dürften die in kleinen Mengen aufgefundenen Latènegegenstände, wie wohl auch die griechischen, als fremde Einfuhrware betrachtet werden, während ihr massenhaftes Auftreten auf Gradinen in Südbosnien eher auf die Anwesenheit von keltischen Gruppen in diesem Gebiet zu deuten wäre.

Die Bestimmung der Gradinen war vielfältig. In erster Linie müssen sie als befestigte Wohnplätze, ja sogar als ganze Ansiedlungen angesehen werden. Dabei wurden aber auch Reste der Metallverarbeitung, wie keramische Werkstätten, und Geräte für die Verarbeitung der landwirtschaftlichen Produkte festgestellt. Zweifellos wurden auch wirtschaftliche Betätigungen ausgeübt, für die jedoch leider die Nachweise noch nicht erbracht werden konnten.

Manche Gradine geben den Anlass zur Annahme dass sie als Viehhürden benutzt worden sind.

Die Reste illyrischer Siedlungsanlagen wurden auf Gradinen Bosniens und der Herzegowina bis heute noch nicht untersucht. Die Architektur ist hauptsächlich nur aus den Resten der Wehrmauer bekannt, deren Ausführung verschiedenlich, jedoch nach dem heutigen Stand der Untersuchungen — mit wenigen Ausnahmen — weder geographisch noch zeitlich aufzugliedern ist. Die Mauern wurden meistens aus Kalkbruchsteinen erbaut, welche mit der Zeit zerstört, sich heute vorwiegend in Form von Dammen verschiedener Grösse erhalten haben. Darum wurde auch der übliche Ausdruck »Wallburg«, »Ring« oder »Burgwall« usw. oft für viele Gradinen falschlich angewandt. Die Gradinen hatten, zumindest in Bosnien und der Herzegowina, in den meisten Fällen eine regelrechte Wehrmauer, welche aber im Laufe der Zeit verfiel und sich in »Wälle« und »Aufschüttungen« verwandelte.

Die Lokalitäten dieser Art unterstehen heute dem Denkmalschutz, und werden vom Institut für Denkmalpflege in Sarajevo betreut.